

ƏRAZİNİN LANDŞAFT DIFFERENSIYANININ ƏSAS QANUNA UYĞUNLUQLARI

PLAN

1. Təbii zonalılıq
2. Azonal qanuna uyğunluqlar
3. Qafqaz dağları
4. Azərbaycanın orografiyası və yüksəklik qurşaqları

Təbii zonalılıq. Yerin kürəyəbənzər forması və dairəvi hərəkəti onun səthində enerjinin və maddələrin qeyri-bərabər paylanmasına səbəb olur ki, bu da landşaft sferasının ərazi differensiyasına gətirib çıxarır. Differensiyanın xüsusi formasına zonalılıq deyilir - yəni bütün təbii komponentlər ekvatorndan qütblərə tərəf müxtəlif zonalarda qanunauyğun dəyişirlər. Buna səbəb günəş enerjisinin müxtəlif enliklərdə qeyri-bərabər paylanmasıdır ki, nəticədə 13 coğrafi qurşağı (iqlim qurşağı) fərqləndirmək lazım gəlir.

Hər bir coğrafi qurşaqda özünün hava kütləsi, istilik şəraiti vardır və enlik istiqamətinə malikdir. İqlim qurşaqları və ya *istilik enlik zonalılığı* zonalılıq qanunauyğunluğun ilkin faktorudur, planetar-kosmik səbəblərlə şərtlənir. Burada təbii komponentlərin yayılması (su, torpaq, bitki və heyvanat aləmi), həmçinin iri təbii sistemlərin - landşaft zonalarının yaranması da nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, yer səthində istiliyin və nəmliliyin nisbəti landşaft zonalarını təyin edir.

İlk dəfə zonalılıq qanununu rus alimi V.V.Dokuçayev 1899-cu ildə Peterturqda kəşf edərək zonalığı təbiətin ümumi qanunu kimi qəbul etmişdir.

Qeyd edək ki, landşaft zonalarının quruda yayılması üfqi və yüksəklik təbii zonalılıq qanununa tabe olur. Elmi ədəbiyyatda üfqi təbii zona - landşaftın hər hansı bir zonal tipinin (çöl, səhra və s.) dominant olduğu iri coğrafi qurşağı hesab edilir.

S/s	Qurşaqların adları	Sahəsi	
		mln km ²	%
1.	Arktik	14,45	3
2.	Subarktik	17,62	3
3.	Mülayim	53,22	10
4.	Subtropik	39,72	8
5.	Tropik	80,77	16
6.	Subekvatorial	38,65	7
7.	Ekvatorial	22,07	4
8.	Subekvatorial	30,11	6
9.	Tropik	95,10	19
10.	Subtropik	33,78	7
11.	Mülayim	34,47	7
12.	Subantarktik	23,93	5
13.	Antarktik	26,19	5
14.	Cəmi:	510,18	100

Hər bir təbii zonanın özünün xarakterik landşaft tipi mövcuddur. Bundan əlavə «ada landşaftları» deyilən anlayışlar (çöldə bataqlıq ərazisi səhra) azonal faktorlarla (ərazinin hündürlüyü, qrunnt sularının səviyyəsi) izah olunur. Landşaft zonalarının adını geobotanik göstəricilərə görə (bitki örtüyü) verirlər.

Landşaft zonaları bir çox minilliklər ərzində yaranmış və inkişaf etmişdir, enlik və uzunluq dairələri üzrə bircinsli deyildirlər, alt zonalara bölünürlər.

Azonal qanunauyğunluqlar. Landşaft üfqi zonalarının sərhədləri meridional istiqamətə yaxınlaşırlar. Bəzi zonalar didilmiş formalı olur. Üfqi qanunauyğunluq ideal formada ifadə oluna bilməyir. Belə qanunauyğunluqlar ümumi azonal adla adlanır. Azonal faktorların landşaftyaratma əhəmiyyəti böyükdür. Uzunluq landşaft differensiyanı təyin edən faktorlar içərisində əsas əhəmiyyət landşaftın və onun fito-zookütləsinin ehtiyatlarının dinamikasında özünü göstərən kontinental iqlimin (ilin isti və soyuq mövsümləri arasındakı yüksək təzad) üzərinə düşür. Beləliklə, zonal və azonal qanunauyğunluqlar üfqi təbii zonalarda eyni vaxtda təsir edir və müasir landşaft strukturunu formalaşdırır.

Bu və digər təbii zonanı təşkil edən landşaftda analiz nəticəsində təbiətin zonal və azonal xüsusiyyətlərini tapmaq mümkündür.

Üfqi təbii və ya landşaft zonaları sistemi. Yer səthində 2 əsas təbii zonalıq fərqləndirilir: dəniz və kontinental. Dəniz spektri isti okean axınları ilə yuyulan quru sahələrində daha yaxşı görünür. Kontinental spektr şimaldan cənuba yayılır və burada subtropik zona daha geniş yayılıbdır. Hər bir zona onun torpaq- landşaft şəraitini öyrənmək üçün fərdi yanaşma tələb edir. Müxtəlif müəlliflər təbii zonaları müxtəlif cür

sıralayırlar. Ümumilikdə, postsovet məkanında arktik səhralar, tundra, tayqa, qarışıq, meşə, meşə çöl, çöl, yarısəhra və subtropik zonaları fərqləndirirlər.

Daglarda landşaft zonalığı. Dağ ərazilərində təbii differensiyanın əsas qanunauyğunluğu yüksəklik landşaft zonalığı hesab edilir. Onun əsasını yüksəkliyin artması ilə hərarətin azalması, istilik və nəmliliyin münasibətinin dəyişkənliyi təşkil edir ki, bu da müxtəlif landşaftları formalaşdırır.

Yüksəklik landşaft zonası üfqi təbii zonaya tam uyğun deyildir. Dağlarda istilik və nəmliliyin nisbəti enlik dairəsinə və yüksəkliyə görə dəyişir, iqlim prosesləri düzənliyə nisbətən daha tez dəyişkənliyə məruz qalır.

Yüksəklik landşaft zonalığı dağ sisteminin coğrafi vəziyyətindən, mütləq yüksəklikdən, yamacların ekspozisiyasından və mailliyindən, dağ süxurlarının xarakterindən və s. asılıdır və yüksəklik landşaft zonalığının strukturunun tipi ilə konkret ifadə olunur.

Eyni bir dağ silsiləsinin şimal və cənub yamaclarının yüksəklik landşaft zonalıqlarının xarakterində böyük fərqlər müşahidə olunur, fərqli torpaq və bitki tipləri rast gəlinir.

Qafqaz dağları yüksək dağ silsilələrindən, platolardan, dağətəyi və ovalıqlardan ibarət dağ sistemidir. Onun ən yüksək nöqtəsi sönmüş vulkan olan Elbrus dağdır (5642 m). Burada müasir buzlaşma inkişaf edir. Elbrus və Kazbek dağları arasında 60-a qədər buzlaq yerləşir. Böyük Qafqazın oxundan Şimala tərəf mülayim iqlim, Zaqafqazda - subtropik iqlim mövcuddur. İqlimin bir ümumi xüsusiyyəti onun üç istiqamətdə dəyişməsidir - qərbdən şərqə istiqamətdə quruluq və

kontinentallıq artır, şimaldan cənuba tərəf illik müsbət temperaturların cəmi çoxalır; yüksəkliyə qalxdıqca isə atmosfer yağıntılarının miqdarı çoxalır, illik orta temperatur isə aşağı düşür. Qafqazda 3 tip yüksəklik zonalığı mövcuddur: çöl, yarısəhra və subtropik.

Zəruri ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Əliyeva İ.S. Landşaftşünaslığın əsasları Bakı, 1998
2. Museyibov M.A. Landşaftı Azərbaycana Bakı 2000
3. Daşdıyev R.H. Landşaftın ekologiyası. Bakı 2003
4. İbrahimov T. O. Landşaft tədqiqatları və onların ekoloji problemləri. “Elm və təhsil” 2015, 384 səh.

Əlavə tövsiyyə olunan ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Azərbaycanın təbii və antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları. Bakı 2005.
2. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqlarının landşaftları. Bakı. “Elm və təhsil”, 2017, 184 səh.
3. Ибрагимов Т.О. Ландшафтные исследование и экологические проблемы . Ваку. “Elm və təhsil”, 2018, 208 с.